

Ի ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՐՈՒՍԱՅԼԻ

Որքան և մեր նպատակն էր լոկ Արուսահլի աւանդած ազգային յիշատակները հրատարակել, գրեթէ անհրաժեշտ հարկ եղաւ անոր ըսածները բացատրել կամ լրացնել, մա- նաւանդ իր նման և իր լեզուով գրողներով: Բազմից ալ բերաւ այսպիսի մի. մեր (գի- մացի երեսին) վերջին ծանօթութեան մէջ յիշեալ գրոց հետ, զատ յայլոց՝ կային Փռան կաց պետութեան ուսմանց պաշտօնէի յանձն- արարութեամբ՝ ի Գահիրէ եղած հնարանա- կան քննողաց տեղեկութիւններ, (Mémoires publiés par les membres de la Mission Archéologique française au Caire). որոց մէջ կայ (Դ. Պրակ Գ. հատորի. 1890) ճոխ գրուած մ'այլ, Պոլսոյ Ռաւէս գիտնականի, Մաքրիզի արար հեղինակին՝ Գահիրէի տե- ղագրութեան վրայը. (Essai sur l'Histoire et sur la Topographie du Caire, d'après Makrizi. p. Paul Ravaisse). Դրանով է և յի- շած ալ եմք, որ այս բազմահմուտ արարացի հեղինակն (յատուկ անուամբ Թաքիատտին) ԺԵ դարուն առաջին կիսում կու գրէր (+ 1441-2). շատ զբօր քննելով և շատ ծերե- րու հարցնելով, Եգիպտոսի և առանձինն ա- նոր մայրաքաղաքի (Գահիրէի) վրայը՝ այն- քան ծանօթութիւն ժողոված է՝ որքան ոչ ոք, և երկար համբերութեամբ մանրամասն ստորագրած է. բնագիրն՝ որ խիբար (Տեղաւ գրութիւն) կոչուի, արդէն տպագրուած է ի Պուլազ, յամի 1853. ամբողջ Թարգմանու- թիւնն ալ սկսուած է տպագրել, իւր մասամբ՝ արդէն ծանօթ էր արեւելագիտաց: Սպա- սելով հրատարակման ամբողջական թարգ- մանութեանն, առ այժմ Ռաւէսայ գրածէն կ'ուզեմք աւելցնել, Արուսահլի և մեր յիշած ազգային եգիպտական վզբկաց վրայ՝ քանի մի տեղեկութիւն ալ:

Արարացոց Եգիպտոսի նոր մայրաքաղաքն՝

Գահիրէ՝ շինուած է իբր ի վերջ Ժ. դարու, (970 փրկական թուին). մէկ մասին (վաճա- ռափողոցի) շինող կըրնայ ըսուիլ նոյն ատեն՝ ուրացեալ զօրավարն Վարդան, որոյ անուամբ յիշուէր շէնքն շատ դարեր, և դեռ լսուի այդ անունն (կամ նոյն իրեն կամ ուրիշ անձին): Անկէ դար մի վերջը՝ (107) իր համ- ազգի մեծահամբաւ և զօրաւոր վզուրկն Պատր էլ-Ճամալի էմիր էլ Ճիւլիշ՝ նորոգելով մայ- րաքաղաքը, իր մեծութեան և խալիֆայից զօրութեան յարմար՝ նոր և մեծ Վզբկա- րան մի շինեց (Տար էլ-Վիզարան) ի Պէր- ճուան անուանեալ թաղի, որ յետոյ դեռսպա- նաց ընդունարան եղաւ, և այնպէս ալ կո- չուեցաւ (Տար էգ-դիյաֆաթ)¹: Իր մեծագի և զոռոց օրդին և յաճորդն Շահնշահ, որ խա- լիֆայէն աւելի փառք և զօրութեամբ կ'ա- պրէր², դռ շեղաւ իւր հօր շինածով- ալ արքունեաց և պետական շինուածոց հիւ- սիսային արեւելեան անկեան ընդարձակ կողմ մի գրաւելով, իբր 15 քառակուսի բնամղոն (քիլոմետր), շինեց հոյսակապ ամենանոսի նոր վզբկարան ապարանք մի, որ իր արարական անուամբ կոչուեցաւ Տար էլ-Սֆալիյէ, և շէնքին գմբէթներուն համար՝ սովորաբար կո- չուէր Տար էլ-Քուպպա (Գմբէթաւոր³ ա-

1. Իր շինածներէն ժառանգ է դու Չուէլիւս կոչուած մեծ դռն, քաղքին նարաւ-արեւելեան կողմը:

2. Կերպով մի խալիֆայ ժամանակին երախտապարտ էր Շահնշահի. ասոր խոյն և Մուշաբիթի խալիֆայն մէկ ատուան (1094) մէջ մեռան. Եգիպտոսից փոխա- նակ անոր Նիլպար անդրանկան՝ երկրորդ օրդին (Մու- ղալի պիլաւ) ընտրեցին. Աֆապին մեծ էմիրն ուղեց զաշտպանին Տիլիզար. Շահնշահ դեմ հաւա, յաղթեց, չերկուցն ու բռնեց, և ապաւովեց զՄուշալիս:

3. Միթէ պաղպիւր վայելչութեան՝ իմէ բողանեացն համար էր՝ որ Աստիպի մտախի տեղ մի Գմբէթաւոր կո- չուէր, քննել լեւոնի օրերէն ինչուան իր յաճորդաց վերջն ուլ. (Տ. Սիւտան, 64. 533. 544):

պարանք), և աւելի յաճախ՝ Տար ել-վէգի-
րահ եւ փոսպրա. Շահնշահի ամենայն յաղորդ
վզուրկը՝ մինչև ի բարձունքն խալիֆայութեան
և ի տիրապետութիւն Սալահատտին սուլ-
դանի (1174), այս նոր վզըրկարանի մէջ բը-
նակեցան. նոյն ինքն Սալահատտին այլ և իր
առաջին չորս յաղորդը՝ մինչև ի շինութիւն
նոր արքունեաց : և այսոր համար վզըրկա-
տունն այլ այն ատեն (1174-228) կոչուեցաւ
Տար եւ Սաղլանիյէ. յետոյ Շահնշահի շքեղ
չէնքն այլ իր հօր շինածին պէս՝ Դեսպանաց
բնակարան կարգեցաւ, մինչև ի վերջ ԺԳ
դարու. անկէ վերջը այլեւայլ իշխանազունք
և պաշտօնեայք գնելով այդ բնդարձակ ապա-
րանքը՝ իրենց ճաշակին համեմատ ձեւացու-
ցին, մասն մասն քակեցին, նոր շէնքեր կանգ-
նեցին. բայց մինչև ի ԺԵ դար այլ կ'երեւ-
ւէին հին շէնքին մասեր. գուցէ դեռ շոշորդ
մ'այլ նշմարուի :

Հիմակունս տեղագրութեամբ՝ այդ վզըր-
կարանին արեւմտեան կողմն է Պապէն-Նասր
փողոցն. արեւելեան և հարաւային կողմն՝
Մալիկյատա փողոցն. հիւսիսայինն՝ Ճուվա-
նիյէ : Շահնշահի դատասկերտն բոլոր քա-
րայէն էր և լաւ յղած, այլեւայլ դատիկոն-
ներ և յարկեր բաժնուած. բազմաթիւ սրահ-
ներ և սենեակներ, պարտէզներ, բուրաս-
տաններ, աւազաններ, և այլն, որոց ամե-
նուն լուր հասցընելու համար՝ 120 ազուգայք
յարմարած էին : Ապարանից ամենէն նշա-
նաւոր և թանկ մասն կամ տեղին՝ էր գան-
ձարանն, (թագինա), խալիֆայից գանձատան
նման, աւելի կամ պակաս հարուստ. ուր
Շահնշահ և յաղորդքն՝ ոչ միայն ոսկի և ար-
ծաթ, գոհար և դիպակներ, այլ և պէսպէս
չքնաղ արուեստագործ նիւթեր ամբարած
էին. որոց զինն և գումարն՝ սովորական ու-
նով՝ բայց իրաւամբ կըրնայ բուրի՝ անբաւ
և անհամար. արդէն յիշած եմք այլուր Շա-
հնշահի սպանման ատեն՝ իր գանձատան
մէջ գտուած միլիոնաւոր ոսկին : Այս չքնաղ
և անգին նիւթոց ամենէն երեւելին կըրնամք
ընել՝ Շուպպաքը (الشفاط). այսպէս կու-
շուէր այն վանդակապատը՝ որ խալիֆայից
ատենական զակէրն կամ մեծ սենեակը՝
յերկու բաժնէր. մեծագոյն մասն կոչուէր
էլ-Փաան, ուր կենար ամէն ոք՝ որ տէրու-

թեան պետին պիտի ներկայանար, իսկ սա-
բազմէր միւս մասին մէջ՝ որ կոչուէր էլ-
Մարքուրա : Պատմեն, թէ քանի որ այս սու-
վորութիւն չէր եղած, օր մի իւմմիստաց
նահապետ Մուալիէ խալիֆայն՝ Դամասկոսի
մզկըթին մէջ սըրոյ հարուած մի բնդունելով,
հնարեց այս միջարգել շուպպաքը, որ Պաղ-
տատի Ապպասեան աշխարհակալ ամիրապե-
տաց դահլըճին պատուարն եղաւ, և որոյ
դիմաց պատկառանք և վախով կենային Ա-
սիոյ՝ (և երբեքն Եւրոպոյ) ամեն պետու-
թեանց դեսպանք և իւր յատուկ տէրութեան
պաշտօնեայք. և ինքն ահարկու ամիրապետն
(խալիֆայն) ներսը ի մաքսուրայն՝ բարձր
զահու վրայ բազմած և ծածկուած, վճռական
պատգամները կու հրամայէր : ԺԱ դարու կի-
սում մեծ շփոթութիւն և ապստամբութիւն
մ'եղաւ ի Պաղտատ, և ամիրապետն (էլ-
Քայիմ) փախաւ. այն շփոթից ատեն ամբիւ-
արարը կողոպտեցին արքունեաց կահն ու
զանձը, և զրկեցին Եգիպտոսի խալիֆայից.
երբ Սալահատտին տիրեց ասոնց գահուն,
Պաղտատէն՝ կողոպտուած թանկագին իրերն
այլ դարձուց անոր ամիրապետին. ասոնց
թուէն էր այդ երկդիմի բաղդի վարագոյր
շուպպաքն այլ, երկաթէ դարբնած շատ ձաւ-
տար արուեստով վանդակն, հաւանօրէն՝ ա-
ւելի ազնիւ մետաղով զօնուած և զարդարուած :
Կամ մեծութեանն համար, կամ իրեն յար-
մար համարելով՝ Սալահատտին չարժեց
զայս տեղէն. իսկ տեղն էր շքեղաշուք Շահն-
շահի դահլիճն կամ ատեանն. ուր, նմա-
նելով տիրապետ խալիֆայից, իր մեծութեան
և իրեն դիմողներուն միջաբաժին կանգնել
էր այդ նշանաւոր շուպպաքը : Երբ յետ ժա-
մանակաց՝ Փարսաոնէոր էմիրն՝ Շահնշահի
սպարանից գետնին վրայ շինեց իր հոյակապ
շիրիմը, անոր մեծ պատուհանին վանդակ Ը-
րաւ շուպպաքը կամ ասոր մէկ մասը. շիրիմն
կանգուն կայ մինչեւ այսօր. բայց այն պա-
տուհանն պատով հիւսուած է, և չի գիտ-
ցուիր թէ արդեօք հօն ծածկուած մնայ այն
խորհրդաւոր վանդակն, որ Շահնշահի ճո-
խութեանց գլխաւոր մէկն եղաւ :

Իրմէ վերջը իր գանձարանին մէջ պահուե-
ցաւ պօղպոյր հաւաքում մ'այլ. — թագի-
նայ եր-քուստ, այսինքն, գանձ (կտրած)

գլխոց! երեւելի իշխանաւոր անձանց. որոց առաջինն եղաւ Ատիլ իպն—Սալար վզուրկն, յաջորդէն Ռոտովանի: Ի կարգի պատմութեան Աւստրալի իշխուեցաւ այս ետքինիս գործը, և մեր Պաշտաւունի վարդապետն նախ դիմաւ դրուծինը, ապա յետ քաղաւին. Մաքրիդի՝ որ զառ թագաւորաց թագ կոչէ, թառ էլ Մուշոք, ասկէ առաջ և յետ Ապու Ալի Ահմէտի՝ Շահնշահի որդւոյն՝ (զոր և Քարթրաք կոչէ), ուրիշ հայ վզուրկ մի եւս յիշէ, Եւհա Նագիր—էլ ձիոյիշ անուամբ, (1131+4 մի. չոք) որ գուցէ նոյնպէս Շահնշահի որդի մի էր, և նոյնպէս բռնամահ եղած է: Ասոր յաջորդին յաջորդն էր գլխատեալն Ատիլ (1153). ասոր այլ յաջորդ Ապպաս իպն Ալի ֆուլթուհ, խոռվութեան ժամանակ. զոր դադրեցուցեր է զօրաւոր Հայ մի, Ապու՝ Ղալատ թալաշի կոչուած, և եօթն կամուրթ տարի (1154—61) նստեր է վզուրկ. բայց ինքն այլ սպանուել է. սակայն յաջորդն է իր որդին Ապու խօձայ Ռուգէիք՝. որ՝ չգիտեմ ինչպէս վախճանած է: Մաքրիդի յիշէ ասոր կամ իր հօրը շինած զետնափոր տեղ մի՝ հանդերձ փականօք՝ վզըրկանոցին մէջ: Սա յետին հայազգի վզուրկ եղած է՝ ի կարգի եօթնանց՝ որք դար մի ժամանակի գրեթէ երեք մա. սին՝ այդ զերազոյն եգիպտական զահը բազմեր են, բազդով կամ քաջութեամբ, օտաւ.

բաց մէջ, օտարացեալք ի հայրենի հաւատոց, բաց ի վահրամայ. մինչ ի նմին ժամանակի (ԺԲ դարու) իրենց գրաւած երկրին գրեթէ սահմանակից երկրի (Կիլիկիա) մի մէջ, հաւատարիմ ազգակիցք (Ռուբինեանք) Տօրոսի քարուտ կողերը մազըցելով՝ ոտն առ ոտն առաջ անցան, իլան կոռելով ու կորզելով և լեռ և դաշտ և ծով, և կանգնեցին իրենց տուն և տէրութիւն. և երկար տարիներ Սալահատտինի յաջորդ քուրդ և մէմլուք սուլտանաց հետ գործակցութիւն ունեցան՝ բարեկամաբար և թշնամաբար. որոց՝ վերջապէս նուազած և նուաճուած՝ թողին իրենց ուկիներով և օսկորներով լի և դատարկ երկիրը. բայց թէ հօն և թէ դուրսը՝ թողին նա եւ մշտաւոր և հեշտաւոր համբաւ մի. մինչ այդ ընդվզեալ վզըրկաց անուանքն՝ հառի նշմարունի ի գիրս. և թէ քրքրին զմիտս, որ զրդունք զսիրտս. նա և տխրախառն զարմանք մ՝ազդեն, երբ միաժամանակ և իրր ի միում թատեր, դէմ ընդ դէմ երեւին՝ այն Միխաղետաց և Կիլիկիոյ Հայ իշխանք՝ ձեռնառուք, և այդ վզուրկքդ՝ հակառակողք խաչակրաց: Պատմիչք և երգիչք յեանոցս՝ հարկ էր որ յիշէին անոնց անունը կամ գործն եւս: Պատմութեան այս ամենամեծ մէկ դէպուածին ատեն (Խաչակրաց Երուսաղեմի տիրելուն), Եգիպտոսի վզուրկ էր վզըրկաց զոռոգագոյնն՝ Շահնշահ, միանգամայն և զօրապետ և ամենապետ. հարկ էր՝ որ թէ ոչ անձամբ՝ երեսփոխանով մի ելնէր անոնց դէմ. և ահա այս նոր դիւցազանց զովասանից դաւապետն՝ Դաստղ, (որոյ՝ յանկարծ մահուանէ զրկած քերդոպայաթ պսակն՝ այս տարի (1895), փառաւորապէս տրուեցաւ ի յիշատակի իր 300ամեայ յրեւելին), իր դիւցազին (Կոփրետտի) արժանաւոր զիմամարտ հաներ է զՀայն Լմիրեն. որ՝ յետ ամենայն ջանից և քաջութեանց՝ խոցելով զմեծն այն Բույլիոն (Կոփրետտ, il maggior Buglione), ինքնին կանչէ, « Ահա կու գամ քու ձեռքէդ մեռնելու ».

Ecco, per le tue mani a morir vegno.

ինչ որ պատմիչ մեր (Մ. Խորեն.) փափաղէր իր հին դիւցազին (Զարմայրի) համար. « Կաւ.

1. Ձառ և իր որդին՝ Զարեն կամ Զարեկ անուանելով՝ յիշած էինք ի՛նչ. Ենթո՛ւ. և Պարսպալի իւր թաւալի՛ զրօնական հանդ զորն մի ըրած էր Եղիսպատոց, օտոնք զաւտութեամբ պարսկազնէ իւլամ էին, այսինքն չիէ. որոց, ինչպէս յայտնի է, մեծ պայտառնք և պատմելիք են Ալի ամիրտաշեան նախառակ (ամսաբեւոյ որդին, Հասան և Հիւսէյն. հաքիմիս զլուխն՝ երբ և է՝ յԱպկաղոն բերուած պահուել, երբ խաչակիրք եկան այս կողմերը, Շահնշահ դաւով յայս քաղաքս՝ այդ զլուխը նորէն զընտել տուաւ, և վրան մաւառաւ մի չինէր. բայց Եղիսպատոցի միշտ կոսակածէին թէ որ մի լանխաղան զայն քրիստոնեայք: Հիմոյ թաւալի յօրդորոց զխալիֆայն, և հարտարութեամբ վերգընել տուաւ յԱպկաղոն և բերել ի Գահերէ (1153), ուր մէկիթ մ՝այլ չինէր (ձմար Սալիկ) և հօն կուգէր զինք. բայց ժողովուրդն ստիպեց որ (Գուրգէթ էաւ—Տալաւմ կոչուած) համարակաց մէկըթին մէջ դուրս որոյ զմեթին այլ նորդուելով կոչեցին Մալաւ շիւսէյն ի. որ իբր դար մի վերլէ՛ (1242), հրդեհով բռնաբռնեց այդքաւ:

» միմ' ՍԱՔԻԼԵԱՅ, և մի յայլ ումքէ ի
» քաջացն » : ... ՍԱՔԻԼԵԱՅ և ԿՈՓՐԵՍՏ. Զար-
մայր և Էմիրէն. Տրոյա և Երուսաղէմ. Հո-

մեր և Դասսոյ! Ինչ զարմանալի զուգարտու-
թիւնք պատմութեան և երեւակայութեան :

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՍՐԲԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ ԱՐԵՒԵԼԷԱՆ ԵԿԵՂԵՑԵԱՑ

ՅԻ ԱՌԱՆՁԱՆ ԼԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԹԵԱՆ ՄԵՋ

(Տես յ'էջ 297)

Ե

ՐՊԻՍԻ՝ հոգեւոր զմայլմամբ և
հաճոյիք մուտ կը գործենք այն աշ-
խարհը որ մերն է, և որ քրիս-
տոսական հաւատոց և երկնաւոր
վարդապետութեան նախկին ընկա-
լուչ և սիրալիր օթելանն եղաւ : Քաղցր և
մեր հայրենեաց մեծապէս պատիւ ընող աւան-
դութիւն մը, խորենացող ատենէն ի վեր,
մեզ և մեր ազգին վրայ իշխողին կը յատկացը-
նէ աւետարանական պատմութեան սրտաշարժ
մէկ էջը, յորում արմաւենեաց օրուան մար-
գարեաղուշակ յաղթանակաց ատեն, ապի-
րախտ և անշնորհ ժողովրդեան մը կողմանէ,
որ միայն քանի մի օրուրնէ ետքը՝ անար-
գական խաչի մահուան պիտի դատապարտէր
զՔանն մարդացեալ, անձինք ոմանք ի հե-
թանոսաց՝ պատկառանօք և հաւատքով իրեն
կ'ուզէին մօտենալ, փափաքելով հետը խօսիլ :

Արգարու՝ Եղեւիոյ ու մեր թագաւորին
կողմանէ եկած պատգամաւորութիւն մ'էր
այն, կ'ըսէ պատմութիւնը :

Կը հասնին իրենց փափաքանացը. հաւա-
սոց, մեծարանաց և աստուածահրաշ սիրոյ
թուղթ մը կը մատուցանեն առ նա :

Երկրաւոր մեծ թագաւոր մը՝ կը խոնար
հէր առաջի թագաւորին թագաւորաց : Ու-
զնա՝ — որ կը հալածուէր, կը նախատուէր
և յաշխարհէ վերցընելու ամէն ջանք ու փոյթ
կը բանեցընէին, ատելով իւր բերած լոյսն
ու փրկութիւն, և այդ աստուածամարտ ա-
տելութեան շփոթն ու համբաւ հասեր էր
մինչ յեղեւիա, — առ ինքն, իւր արքու-
նիքը և աշխարհը կը հրաւիրէր Արգար; և
իրմէն՝ մարմնոյ ու հոգւոյ առողջութիւն հայ-
ցելով, քաղաք մը ամբողջ՝ անկարօտ աս-
տուածորդայն տրամադրութեան ներքե կը
դնէր, որոյ են երկինք և երկիր, և չէր կրը-
ցած զանեղ իւր ձեռակերտ աշխարհին մէջ՝
զուսիւր գնելու տեղ մը :

Սուրբ աւետարան կ'ըսէ՝ Թէ փրկիչն այս-
չափ սիրահրաւէր պատգամաւորութեան մը
առջև չուզեց ունենալ ուրիշ խօսք մը, բայց
զոհութեան աչք մը յերկինս վերցընել առ
Հայր և ըսել. Եհսս ժամ զի փառաւորեսցի
որդի մարդոյ :

Լաքուրնիա, առաքելական դարուց դրիչ,
և իրմէ առնելով՝ ինչպէս հանրածանօթ է,
Եւսեբի և խորենացի, և առաջինն հաւանա-